

athaikādaśo'dhyāyaḥ
viśva-rūpa-darśana-yogaḥ

(śrī-rāmānujācārya-pāda-kṛta-bhāṣyam)

evam bhakti-yoga-niṣpattaye sad-vivṛddhaye ca sakaletara-vilakṣaṇena svābhāvikaena bhagavad-asādhāraṇena kalyāṇa-guṇa-gaṇena saha bhagavata sarvātmatvam | tata eva tad-vyatirikṭasya kṛtsnasya cid-acid-ātmakasya vastu-jātasya tac-charīratayā tad-āyatta-svarūpa-sṭhiti-pravṛttitvam coktam | tam etaṁ bhagavad-asādhāraṇam svabhāvam kṛtsnasya tad-āyatta-svarūpa-sṭhiti-pravṛttitām ca bhagavat-sakāśād upaśrutya evam eveti niścītya tathā-bhūtaṁ bhagavantaṁ sāksātkartu-kāmo'ṛjuna uvāca | tathaiva bhagavat-prasādād anantaraṁ draṅsyati | [sarvāścāryamayaṁ devam anantaṁ viśvato-mukham](#) [Gītā 11.11], [tatraikasthaṁ jagat kṛtsnaṁ pravibhaktam anekadhā](#) [Gītā 11.13] iti hi vakṣyate |

**mad-anugrahāya paramaṁ guhyam adhyātma-samjñitam |
yat tvayoktaṁ vacas tena moho'yaṁ vigato mama ||1||**

dehātmābhīmāna-rūpa-mohena mohitasya mamānugrahaika-prayojanāya paramaṁ guhyaṁ paramaṁ rahasyam adhyātma-samjñitam ātmani vaktavyaṁ vaco [na tv evāhaṁ jātu nāsam](#) [2.12] ity-ādi | [tasmād yogī bhavārjuna](#) [6.46] ity etad antaṁ yat tvayoktaṁ, tenāyaṁ mama ātma-viśayo mohaḥ sarvo vigataḥ dūrato nirastaḥ ||11.1||

--o)0(o--

**bhavāpyayau hi bhūtānām śrutau vistaraśo mayā |
tvattaḥ kamala-patrākṣa mähātmyam api cāvyaayam ||2||**

tathā saptama-prabhṛti daśama-paryantaṁ tvad-vyatirikṭānām sarveṣāṁ bhūtānām tvattaḥ paramātmāno bhavāpyayāv utpatti-pralayau vistaraśo mayā śrutau | he kamala-patrākṣa ! tavāvyaayam nityam sarva-cetanācetaṇa-vastu-śeṣitvam jñāna-balādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇais tava eva parataratvaṁ sarvādhāratvaṁ cintita-nimiṣitādi-sarva-pravṛttiṣu tavaiva pravartayitṛtvam, ity ādi aparimitaṁ mähātmyam ca śrutam hi śabda vakṣyamāṇa-didṛkṣā-dyotanārthaḥ ||11.2||

--o)0(o--

**evam etad yathāttha tvam ātmānaṁ parameśvara |
draṣṭum icchāmi te rūpaṁ aiśvaraṁ puruṣottama ||3||**

he parameśvara ! evam etad ity avadhṛtaṁ yathāttha tvam ātmānaṁ bravīṣi | puruṣottama āśrita-vātsalya-jaladhe ! tavaiśvaraṁ tvad-asādhāraṇam sarvasya praśāsitrṭve pālayitṛṭve sraṣṭṛṭve samhartṛṭve bhartṛṭve kalyāṇa-guṇākaratve parataratve sakaletara-visajāṭiyatve cāvasthitaṁ rūpaṁ draṣṭum sāksāt-kartum icchāmi ||11.3||

--o)0(o--

manyase yadi tac chakyaṃ mayā draṣṭum iti prabho |
yogeśvara tato me tvaṃ darśayātmānam avyayam ||4||

tat sarvasya sraṣṭṛ sarvasya praśāsitr sarvasyādhāra-bhūtaṃ tvad-rūpaṃ mayā draṣṭum śakyam
iti yadi manyase | tato yogeśvara ! yogo jñānādi-kalyāṇa-guṇa-yogaḥ paśya me yogam
aiśvaram [Gītā 11.8] iti hi vakṣyate | tvad-vyatirikṭasya kasyāpy asambhāvitānām jñāna-
balaiśvarya-vīrya-śakti-tejasām nidhe ! ātmānaṃ tvāṃ avyayaṃ me darśaya tvam avyayam iti
kriyā-viśeṣaṇam | tvāṃ sakalaṃ me darśayety arthaḥ ||11.4||

--o)0(o--

evaṃ kautūhalānvitena harṣa-gadgada-kaṅṭhena pārthena prārthito bhagavān uvāca —

paśya me pārtha rūpāṇi śataśo'tha sahasraśaḥ |
nānā-vidhāni divyāni nānā-varṇākṛtīni ca ||5||

paśya me sarvāśrayāṇi rūpāṇy atha śataśaḥ sahasraśaś ca nānā-vidhāni nānā-prakārāṇi
divyāny aprākṛtāni nānā-varṇākṛtīni śukla-kṛṣṇādi-nānā-varṇāni nānākārāṇi ca paśya ||11.5||

--o)0(o--

paśyādityān vasūn rudrān aśvinau marutas tathā |
bahūny adṛṣṭa-pūrvāni paśyāścaryāṇi bhārata ||6||

mamaikasmin rūpe paśyādityān dvādaśa, vasūn aṣṭau, rudrān ekādaśa, aśvinau dvau, marutaś
caikonapañcāśatam | pradarśanārtham idam | iha jagati pratyakṣa-dṛṣṭāni śāstra-dṛṣṭāni ca
yāni vastūni tāni sarvāṇy anyāny api sarveṣu lokeṣu sarveṣu ca śāstreṣv adṛṣṭa-pūrvāni
bahūny āścaryāṇi paśya ||11.6||

--o)0(o--

ihaikasthaṃ jagat kṛtsnaṃ paśyādya sa-carācaram |
mama dehe guḍākeśa yac cānyad draṣṭum icchasi ||7||

iha māma ekasmin dehe tatrāpi ekasthaṃ ekadeśasthaṃ sacarācaram kṛtsnaṃ jagat paśya | yat
cānyad draṣṭum icchasi tad api ekadehaikadeśe eva paśya ||11.7||

--o)0(o--

na tu mām śakyase draṣṭum anenaiva sva-cakṣuṣā |
divyaṃ dadāmi te cakṣuḥ paśya me yogam aiśvaram ||8||

aham mama dehaika-deśe sarvaṁ jagad darśayiṣyāmi, tvam tv anena niyamita-parimita-vastu-
grāhiṇā prākṛtena sva-cakṣuṣā mām tathā-bhūtaṁ sakaletara-visajātīyam aparimeyaṁ
draṣṭuṁ na śakyase | tava divyam aprākṛtaṁ mad-darśana-sādhanam cakṣur dadāmi | paśya
me yogam aiśvaram mad-asādhāraṇam yogam paśya | mamānanta-jñānādi-yogam ananta-
vibhūti-yogam ca paśyety arthaḥ ||11.8||

--o)0(o--

saṁjaya uvāca –

**evam uktvā tato rājan mahā-yogeśvaro hariḥ |
darśayām āsa pārthāya paramam rūpam aiśvaram ||9||**

evam uktvā sārathye'vasthitaḥ pārtha-mātula-jo mahā-yogeśvaro harir mahāścarya-yogānām
īśvaraḥ para-brahma-bhūto nārāyaṇaḥ paramam aiśvaram svāsādhāraṇam rūpam pārthāya
piṭṛ-śvasuḥ pṛthāyāḥ putrāya darśayāmāsa tad vividha-vicitra-nikhila-jagad-āśrayam viśvasya
praśāsiti ca rūpam ||11.9||

--o)0(o--

tac cedṛśam —

**aneka-vaktra-nayanam anekādbhuta-darśanam |
aneka-divyābharaṇam divyānekodyatāyudham ||10||
divya-mālyāmbara-dharam divya-gandhānulepanam |
sarvāścarya-mayaṁ devam anantaṁ viśvato-mukham ||11||**

devaṁ dyotamānam anantaṁ kāla-traya-varti-nikhila-jagad-āśrayatayā deśa-kāla-
paricchedanārham viśvato-mukham viśva-dig-varti-mukham svocita-divyāmbara-gandha-
mālyābharaṇāyudhānvitam ||11.10-11||

--o)0(o--

tām eva deva-śabda-nirdiṣṭam dyotamānatām viśinaṣṭi —

**divi sūrya-sahasrasya bhaved yugapad utthitā |
yadi bhāḥ sadṛśī sā syād bhāsas tasya mahātmanaḥ ||12||**

tejaso'parimitatva-darśanārtham idam | akṣaya-tejaḥ-svarūpam ity arthaḥ ||11.12||

--o)0(o--

**tatraikastham jagat kṛtsnam pravibhaktam anekadhā |
apaśyad deva-devasya śarīre pāṇḍavas tadā ||13||**

tatrānantāyāma-vistāre'nanta-bāhūdara-vaktra-netre'parimita-tejaske'parimita-divyāyudhopete
svocitāparimita-divya-bhūṣaṇe divya-mālyāmbara-dhare divya-gandhānulepane'nantāścarya-

maye deva-devasya divye śarīre'nekādhā pravibhaktam brahmādi-vividha-vicitra-deva-tiryāṇi-manuṣya-sthāvarādi-bhoktr̥-varga-pṛthivy-antarikṣa-svarga-pātālātala-vitala-sutalādi-bhoga-sthāna-bhogyā-bhogopakaraṇa-bheda-bhinnaṁ prakṛti-puruṣātmakam kṛtsnam jagad **aham sarvasya prabhavo mattaḥ sarvaṁ pravartate** [Gītā 10.8], **hanta te kathayisyāmi vibhūtīr ātmanaḥ śubhāḥ** [Gītā 10.19], **aham ātmā guḍākeśa sarva-bhūtāsaya-sthitaḥ** [Gītā 10.20], **ādityānām aham viṣṇuḥ** [Gītā 10.21] ity-ādinā, **na tad asti vinā yat syān mayā bhūtaṁ carācaram** [Gītā 10.39], **viṣṭabhyāham idaṁ kṛtsnam ekāmsena sthito jagat** [10.42] ity antena uditam | eka-stham eka-deśa-stham pāṇḍāvo bhagavat-prasāda-labdha-tad-darśanānugūṇa-divya-cakṣur apaśyat ||11.13||

--o)0(o--

**tataḥ sa vismayāviṣṭo hr̥ṣṭa-romā dhanañjayaḥ |
praṇamya śirasā devaṁ kṛtāñjalir abhāṣata ||14||**

tato dhanañjayaḥ mahāścaryasya kṛtsnasya jagataḥ sva-dehaika-deśena āśraya-bhūtaṁ kṛtsnasya pravartayitāraṁ cāścaryatamānanta-jñānādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇam devaṁ dr̥ṣṭvā vismayāviṣṭe hr̥ṣṭa-romā śirasā daṇḍāvat praṇamya kṛtāñjalir abhāṣata ||11.14||

--o)0(o--

arjuna uvāca –

**paśyāmi devāms tava deva dehe
sarvāms tathā bhūta-viśeṣa-saṁghān |
brahmāṇam īsaṁ kamalāsana-stham
ṛṣīms ca sarvān uragāms ca divyān ||15||**

deva ! tava dehe sarvān devān paśyāmi | tathā sarvān prāṇi-viśeṣāṇām saṁghān, tathā brahmāṇam catur-mukham aṇḍādhipatim, tathesaṁ kamalāsana-stham kamalāsane brahmaṇi sthitam īsaṁ tan-mate'vasthitam tathā devar̥ṣi-pramukhān sarvān ṛṣīn, uragāms ca vāsukī-takṣakādīn dīptān ||11.15||

--o)0(o--

**aneka-bāhūdara-vaktra-netram
paśyāmi tvā sarvato'nanta-rūpam |
nāntam na madhyam na punas tavādīm
paśyāmi viśveśvara viśva-rūpa ||16||**

aneka-bāhūdara-vaktra-netram ananta-rūpaṁ tvāṁ sarvataḥ paśyāmi | viśveśvara viśvasya niyantaḥ ! viśva-rūpa viśva-śarīra yatas tvam anantaḥ | atas tava nāntam na madhyam na punas tavādīm ca paśyāmi ||11.16||

--o)0(o--

kirīṭinaṃ gadināṃ cakriṇāṃ ca
tejo-rāśiṃ sarvato dīptimantam |
paśyāmi tvāṃ durnirīkṣyaṃ samantād
dīptānalārka-dyutim aprameyam ||17||

tejo-rāśiṃ sarva to dīptimantam samantād durnirīkṣyaṃ dīptānalārka-dyutim aprameyam
tvāṃ kirīṭinaṃ gadināṃ cakriṇāṃ ca paśyāmi ||11.17||

--o)0(o--

tvam akṣaram paramaṃ veditavyam
tvam asya viśvasya paraṃ nidhānam |
tvam avyayaḥ śāśvata-dharma-goptā
sanātanas tvam puruṣo mato me ||18||

upanisatsu dve vidye veditavye [MuṇḍU 1.1.4] ity-ādiṣu veditavyatayā nirdiṣṭam paramam
akṣaram tvam eva | asya viśvasya paraṃ nidhānam viśvasyāsya paramādhāra-bhūtas tvam
eva | tvam avyayo vyaya-rahitaḥ | yat-svarūpo yad-guṇo yad-vibhavaś ca tvam tenaiva rūpeṇa
sarvadāvatiṣṭhase | śāśvata-dharma-goptā śāśvatasya nityasya vaidikasya dharmasyaivam
ādibhir avatārais tvam eva goptā | sanātanas tvam puruṣo mato me – **vedāham etaṃ puruṣam
mahāntam** [Yajuḥ 31.18; TaittĀ 3.12.7; ŚvetU 3.8] **parāt paraṃ puruṣam** [MuṇḍU 3.2.8] ity-
ādiṣūditāḥ sanātana-puruṣas tvam eveti me mato jñātaḥ | yadu-kula-tilakas tvam evam-bhūta
idānīm sāksāt-kṛto mayety arthaḥ ||11.18||

--o)0(o--

anādi-madhyāntam ananta-vīryam
ananta-bāhum śāśi-sūrya-netram |
paśyāmi tvāṃ dīpta-hutāśa-vaktram
sva-tejasā viśvam idaṃ tapantam ||19||

anādi-madhyāntam ādi-madhyānta-rahitam | ananta-vīryam anavadhikāśīyaya-vīryam, vīrya-
śabdaḥ pradarśanārtham | anavadhikāśīyaya-jñāna-balaiśvarya-śakti-tejasām nidhim ity
arthaḥ | ananta-bāhum asaṃkhyeya-bāhum | so'pi pradarśanārtham, ananta-bāhūdara-pāda-
vaktrādikam | śāśi-sūrya-netram śāśivat sūryavat ca prasāda-pratāpa-yukta-sarva-netram |
devādīn anukūlān namaskārādi kurvāṇān prati prasādaḥ, tad-viparītān asura-rākṣasādīn prati
pratāpaḥ | **rakṣāṃsi bhītāni diśo dravanti sarve namasyanti ca siddha-saṃghāḥ** [11.36] iti hi
vakṣyate |

dīpta-hutāśa-vaktram pradīpta-kālānalavat saṃhārānugūṇa-vaktram | sva-tejasā viśvam idaṃ
tapantam — tejaḥ parābhibhavana-sāmarthyam, svakīyena tejasā viśvam idaṃ tapantam tvāṃ
paśyāmi | evam-bhūtam sarvasya sraṣṭāram, sarvasyādhāra-bhūtam sarvasya praśāsītāram,
sarvasya saṃhartāram, jñānādy-aparimita-guṇa-sāgarāram, ādi-madhyānta-rahitam evam-
bhūta-divya-deham tvāṃ yathopadeśam sāksāt-karomīty arthaḥ |

ekasmin divya-dehe'nekodarādikam katham ? ittham upapadyate -- ekasmāt kaṭi-pradeśād ananta-parimāṇād ūrdhvam udgatā yathodita-divyodarādayaḥ, adhaś ca yathodita-divya-pādāḥ, tatraikasmin mukhe netra-dvayam iti ca na virodhaḥ ||11.19||

--o)0(o--

evam-bhūtam tvām dṛṣtvā devādayo'ham ca pravyathitā bhavāmīty āha —

**dyāv-āpṛthivyor idam antaram hi
vyāptam tvayaikena diśaś ca sarvāḥ |
dṛṣtvādbhutam rūpam idam tavogram
loka-trayam pravyathitam mahātman ||20||**

dyu-śabdaḥ pṛthivī-śabdaś ca ubhāv uparitanānām adhastanānām ca lokānām pradarśanārtham | dyāv-āpṛthivyor antaram avakāśaḥ, yasmin avakāśe sarve lokāś tiṣṭhanti, sarvo'yam avakāśaḥ diśaś ca sarvāś tvayaikena vyāptāḥ |

dṛṣtvādbhūtam rūpam ugram tavedam anantāyāma-vistāram atyadbhutam ātyugram tava rūpam dṛṣtvā loka-trayam pravyathitam — yuddha-didṛkṣayāgateṣu brahmādi-devāsura-pitṛ-gaṇa-siddha-gandharva-yakṣa-rākṣaseṣu pratikūlānukūla-madhyastha-rūpam loka-trayam sarvam pravyathitam, atyanta-bhītam | mahātman aparicchedyamano-vṛtte !

eteṣām apy arjunasyeva viśvāśraya-rūpa-sākṣāt-kāra-sādhanam divyam cakṣur bhagavatā dattam | kim-artham iti cet ? arjunāya svaiśvaryaṁ sarvam pradarśayitum | ata idam ucyate — dṛṣtvādbhūtam rūpam ugram tavedam loka-trayam pravyathitam mahātman iti ||11.20||

--o)0(o--

**amī hi tvā sura-saṁghā viśanti
kecid bhītāḥ prāñjalayo gṛṇanti |
svastīty uktvā maharṣi-siddha-saṁghāḥ
stuvanti tvām stutibhiḥ puṣkalābhiḥ ||21||**

amī sura-saṁghā utkṛṣṭas tvām viśvāśrayam avalokya hr̥ṣṭa-manasas tvat-samīpam viśanti | teṣv eva kecid atyugram atyadbhutam ca tavākāram ālokya bhītāḥ prāñjalayaḥ svajñānānugūṇam stuti-rūpāṇi vākyāni gṛṇanty uccārayanti | apare maharṣi-saṁghāḥ siddha-saṁghāś ca parāvara-tattva-yāthātmya-vidaḥ svastīty uktvā puṣkalābhir bhagavad-anurūpābhiḥ stutibhiḥ stuvanti ||11.21||

--o)0(o--

**rūpam mahat te bahu-vaktra-netram
mahā-bāho bahu-bāhūru-pādam |
bahūdaram bahu-damṣṭrā-karālam
dṛṣtvā lokāḥ pravyathitās tathāham ||23||**

ūṣmapāḥ pitara [ūṣma-bhāgā hi pitarah](#) [TaittBr 1.3.10] iti [śruteḥ](#) | ete sarve vismayam
āpannās tvām vīkṣante ||11.22||

--o)0(o--

**nabhaḥ-sprśam dīptam aneka-varṇam
vyāttānam dīpta-viśāla-netram |
dr̥ṣtvā hi tvām pravyathitāntarātmā
dhṛtiṁ na vindāmi śamam ca viṣṇo ||24||**

bahvībhīḥ daṁṣṭrābhir atibhīṣaṇākāram lokāḥ pūrvoktāḥ pratikūlānukūla-madhyasthās tri-
vidhāḥ sarva evāham ca tavedam īdṛśam rūpam dr̥ṣtvātīva vyathitā bhavāmaḥ ||11.23||

--o)0(o--

**nabhaḥ-sprśam dīptam aneka-varṇam
vyāttānam dīpta-viśāla-netram |
dr̥ṣtvā hi tvām pravyathitāntarātmā
dhṛtiṁ na vindāmi śamam ca viṣṇo ||24||**

nabhaḥ-śabdāḥ [tad-akṣare parame vyoman](#) [MahāNāU 1.2], [āditya-varṇam tamasah parastāt](#)
[ŚvetU 3.8, Yajuh 31.18], [kṣayam tamasya rajasaḥ parāke](#) [ṛksa0 2.6.25.5] [yo asyādhyakṣah](#)
[parame vyoman](#) [Ṛk 8.9.17.7] ity-ādi-śruti-siddha-triguṇa-prakṛty-atīta-parama-vyoma-vācī |
sa-vikārasya prakṛti-tattvasya puruṣasya ca sarvāvasthasya, kṛtsnasya āśrayatayā nabhaḥ-
sprśam iti vacanāt | [dyāv-āpṛthivyor idam antaram hi vyāptam](#) [11.20] iti pūrvoktatvāc ca |
dīptam aneka-varṇam vyāttānam dīpta-viśāla-netram tvām dr̥ṣtvā pravyathitāntarātmā
atyanta-bhīta-manā dhṛtiṁ na vindāmi, dehasya dhāraṇam na labhe | manasaś ca indriyāṇām
ca śamam na labhe ||11.24||

--o)0(o--

viṣṇo vyāpin sarva-vyāpinam atimātram atyadbhutam atighoram ca tvām dr̥ṣtvā
praśīthilavasarvāvayavo vyākulendriyaś ca bhavāmīty arthaḥ |

**daṁṣṭrā-karālāni ca te mukhāni
dr̥ṣṭvaiva kālānala-sam̐nibhāni |
diśo na jāne na labhe ca śarma
prasīda deveśa jagan-nivāsa ||25||**

yugānta-kālānalavat sarva-sam̐hāre pravṛttāny atighoraṇi tava mukhāni dr̥ṣtvā diśo na jāne
sukham ca na labhe | jagatām nivāsa deveśe brahmādīnām īśvaraṇām api parama-maheśvaram
mām prati prasanno bhava | yathāham prakṛtiṁ gato bhavāmi, tathā kurv ity arthaḥ ||11.25||

--o)0(o--

evam sarvasya jagataḥ svâyatta-sthiti-pravṛttitvaṁ darśayan pārtha-sārathī rāja-veṣa-
cchadmanāvasthitānām dhārtarāṣṭrānām yaudhiṣṭhiresv anupaviṣṭānām cāsurāṁśānām
samhāreṇa bhū-bhārāvatarāṇām svam anīṣitam svenaiva kariṣyamāṇam pārthāya
darśayāmāsa | sa ca pārtho bhagavataḥ sraṣṭṛtvādikam sarvaiśvaryaṁ sāksāt-kṛtya tasmin eva
bhagavati sarvātmani dhārtarāṣṭrādīnām upasamhāram anāgatam api tat-prasāda-labdhena
divyena cakṣuṣā paśyann idaṁ provāca --

amī ca tvām dhārtarāṣṭrasya putrāḥ
sarve sahaivāvanipāla-saṁghaiḥ |
bhīṣmo droṇaḥ sūta-putras tathāsau
sahāsmadīyair api yodha-mukhyaiḥ ||26||

vaktrāṇi te tvaramāṇā viśanti
damṣṭrā-karālāni bhayānakāni |
kecid vilagnā daśanāntareṣu
samdṛśyante cūrṇitair uttamāṅgaiḥ ||27||

amī dhārtarāṣṭrasya putrā duryodhanādayaḥ sarve bhīṣmo droṇaḥ sūta-putraḥ karṇaś ca tat-
pakṣīyair avani-pāla-samūhaiḥ sarvaiḥ asmaḍīyair api kaiścid yodha-mukhyaiḥ saha
tvaramāṇā damṣṭrā-karālāni bhayānakāni tava vaktrāṇi vināśaya viśanti | tatra kecid cūrṇitair
uttamāṅgair daśanāntareṣu vilagnāḥ sandṛśyante ||11.26 -- 11.27||

--o)0(o--

yathā nadīnām bahavo'mbu-vegāḥ
samudram evābhimukhā dravanti |
tathā tavāmī nara-loka-vīrā
viśanti vaktrāṇy abhivijvalanti ||28||

yathā pradīptaṁ jvalanam pataṅgā
viśanti nāśāya samṛddha-vegāḥ |
tathaiva nāśāya viśanti lokās
tavāpi vaktrāṇi samṛddha-vegāḥ ||29||

ete rāja-lokā bahavo nadīnām ambu-pravāhāḥ samudram iva pradīpta-jvalanam iva ca
śalabhās tava vaktrāṇy abhivijvalanti svayam eva tvaramāṇā ātma-nāśāya viśanti ||11.28-29||

--o)0(o--

lelihyase grasamānaḥ samantāl
lokān samagrān vadanair jvaladbhiḥ |
tejobhir āpūrya jagat samagram
bhāsas tavogrāḥ pratapanti viṣṇo ||30||

rāja-lokān samagrān jvaladbhir vadanair grasamānaḥ kopa-vegena tad-rudhirāvasiktam oṣṭha-
puṭādikam lelihyase punaḥ punar lehanam karoṣi | tavātighorā bhāso raśmayas tejobhiḥ
svakīyaiḥ prakāśair jagat samagram āpūrya pratapanti ||11.30||

--o)0(o--

[darśayātmānam avyayam](#) [11.4] iti tavaiśvaryaṁ niraṅkuśaṁ sāksāt-kartuṁ prārthi tena
bhavatā niraṅkuśaṁ aiśvaryaṁ darśayatā atighora-rūpam idam āviṣkṛtam —

ākhyāhi me ko bhavān ugra-rūpo
namo'stu te deva-vara prasīda |
vijñātum icchāmi bhavantam ādyaṁ
na hi prajānāmi tava pravṛttim ||31||

atighora-rūpaḥ ko bhavān ? kiṁ kartuṁ pravṛttaḥ ? iti bhavantam jñātum icchāmi |
tavābhipretāṁ pravṛttim na jānāmi | etad ākhyāhi me | namo'stu te deva-vara prasīda —
namas te'stu sarveśvara evaṁ kartum anenābhiprāyeṇa idaṁ samharṭṛ-rūpam āviṣkṛtam ity
uktvā prasanna-rūpaś ca bhava ||11.31||

--o)0(o--

āśrita-vātsalyātirekeṇa viśvaiśvaryaṁ darśayato bhavato ghora-rūpāviṣkāre ko'bhiprāyaḥ ? iti
pṛṣṭe bhagavān pārtha-sārathiḥ svābhiprāyam āha | pārthodyogena vināpi dhārtarāṣṭra-
pramukham aśeṣaṁ rāja-lokaṁ nihantum aham eva pravṛttaḥ, iti jñāpanāya mama ghora-
rūpāviṣkāraḥ | taj-jñāpanaṁ ca pārtham udyojayitum iti śrī-bhagavān uvāca —

kālo'smi loka-kṣaya-kṛt pravṛddho
lokān samāhartum iha pravṛttaḥ |
ṛte'pi tvā na bhaviṣyanti sarve
ye'vasthitāḥ pratyānīkeṣu yodhāḥ ||32||

kalayati gaṇayatīti kālaḥ | sarveṣāṁ dhārtarāṣṭra-pramukhānāṁ rāja-lokānām āyur-avasānaṁ
gaṇayan aham tat-kṣaya-kṛd ghora-rūpeṇa pravṛddho rāja-lokān samāhartum ābhimukhyena
samhartum iha pravṛtto'smi | ato mat-saṁkalpād eva tvāṁ ṛte'pi tvad-udyogam ṛte'py ete
dhārtarāṣṭra-pramukhatas tava pratyānīkeṣu ye'vasthitā yodhās te sarve na bhaviṣyanti
vinaṅkṣyanti ||11.32||

--o)0(o--

tasmāt tvam uttiṣṭha yaśo labhasva
jītvā śatrūn bhunṅsva rājyaṁ samṛddham |
mayaivaite nihataḥ pūrvam eva
nimitta-mātraṁ bhava savyasācin ||33||

tasmāt tvaṁ tān prati yuddhāyottiṣṭha | tān śātrūn jivā yaśo labhasva | dharmyaṁ rājyaṁ ca samṛddhaṁ bhukṣva | mayaiivate kṛtāparādhāḥ pūrvam eva nihataḥ, hanane viniyuktāḥ | tvaṁ tu teṣāṁ hanane nimitta-mātraṁ bhava | mayā hanyamānānāṁ śāstrādi-sthānīyo bhava | savyasācin ! [ṣaca samavāye](#) [DhātuP 1.1022] savyena śara-sacana-śīlaḥ savyasācī | savyenāpi kareṇa śara-samavāya-karaḥ | kara-dvayena yoddhum samartha ity arthaḥ ||11.33||

--o)0(o--

**droṇaṁ ca bhīṣmaṁ ca jayadrathaṁ ca
karṇaṁ tathānyān api yodha-vīrān |
mayā hatāms tvaṁ jahi mā vyathiṣṭhā
yudhyasva jetāsi raṇe sapatnān ||34||**

droṇa-bhīṣma-karṇādīn kṛtāparādhataḥ mayaiiva hanane viniyuktān tvaṁ jahi, tvaṁ hanyāḥ | etān gurūn bandhūn cānyān api bhoga-saktān kathāṁ haniṣyāmi ? iti mā vyathiṣṭhāḥ, tān uddiṣya dharmādharma-bhayena bandhu-snehena kāruṇyena ca mā vyathām kṛthāḥ | yatas te kṛtāparādhāḥ | mayaiiva hanane viniyuktāḥ, ato nirviśāṅko yudhyasva | raṇe sapatnān jetāsi, jeṣyasi | naiteṣāṁ vadhe nṛśamsatā-gandhaḥ, api tu jaya eva labhyata ity arthaḥ ||11.34||

--o)0(o--

samjaya uvāca –

**etac chrutvā vacanaṁ keśavasya
kṛtāñjalir vepamānaḥ kirīṭī |
namaskṛtvā bhūya evāha kṛṣṇam
sa-gadgadaṁ bhīta-bhītaḥ praṇamya ||35||**

etad āśrita-vātsalya-jaladheḥ keśavasya vacanaṁ śrutvārjunas tasmai namaskṛtya bhīta-bhīto'tibhīto bhūyas taṁ praṇamya kṛtāñjalir vepamānaḥ kirīṭī sa-gadgadaṁ āha ||11.35||

--o)0(o--

arjuna uvāca –

**sthāne hṛṣīkeśa tava prakīrtiyā
jagat prahr̥ṣyaty anurajyate ca |
rakṣāmsi bhītāni diśo dravanti
sarve namasyanti ca siddha-saṁghāḥ ||36||**

sthāne yuktaṁ, yad etad yuddha-didṛkṣayā āgatam aṣeṣāṁ deva-gandharva-siddha-yakṣa-vidyādharma-kinnara-kimpuruṣādikaṁ jagat tvat-prasādāt tvāṁ sarveśvaram avalokya tava prakīrtiyā sarvaṁ prahr̥ṣyaty anurajyate ca | yat ca tvāṁ avalokya rakṣāmsi bhītāni sarvā diśaḥ pradravanti | sarve siddha-saṁghāḥ siddhādy-anukūla-saṁghā namasyanti ca | tad etat sarvaṁ yuktaṁ iti pūrveṇa sambandhaḥ ||11.36||

--o)0(o--

yuktatām evopapādayati --

**kasmāc ca te na nameran mahātman
garīyase brahmaṇo'py ādi-kartre |
ananta deveśa jagan-nivāsa
tvam akṣaram sad asat tat-param yat ||37||**

mahātman ! te tubhyaṁ garīyase brahmaṇo hiraṇyagarbhasyāpy ādi-bhūtāya kartre,
hiraṇyagarbhādayaḥ kasmād hetor na namaskuryuḥ ? ananta deveśa jagan-nivāsa tvam
evākṣaram na kṣaratīty akṣaram jīvātma-tattvam | [na jāyate mriyate vā vipaścit](#) [KaṭhU 1.2.18]
ity-ādi-**śruti**-siddho jīvātmā hi na kṣarati |

sad asac ca tvam eva, sad-asac-chabda-nirdiṣṭam kārya-kāraṇa-bhāvenāvasthitam prakṛti-
tattvam, nāma-rūpa-vibhāgavattayā kāryāvastham sac-chabda-nirdiṣṭam tad-anarhatayā
kāraṇāvastham asac-chabda-nirdiṣṭam ca tvam eva | tat-param yat tasmāt prakṛteḥ prakṛti-
sambandhinaś ca jīvātmanaḥ param anyan muktātma-tattvam yat tad api tvam eva ||11.37||

--o)0(o--

ataḥ —

**tvam ādi-devaḥ puruṣaḥ purāṇas
tvam asya viśvasya param nidhānam |
vettāsi vedyam ca param ca dhāma
tvayā tataṁ viśvam ananta-rūpa ||38||**

tvam ādi-devaḥ puruṣaḥ purāṇaḥ | tvam asya viśvasya param nidhānam, nidhīyate tvayi
viśvam iti tvam asya viśvasya param nidhānam, viśvasya śarīra-bhūtasyātmatayā
paramādhāra-bhūtas tvam eva ity arthaḥ | jagati sarvo veditā vedyam ca sarvam tvam eva,
evam sarvātmatayāvasthitas tvam eva param ca dhāma sthānam prāpya-sthānam ity arthaḥ |
tvayā tataṁ viśvam ananta-rūpa tvayātmatvena viśvam cid-acin-miśram jagat tataṁ
vyāptam ||11.38||

--o)0(o--

atas tvam eva vāyv-ādi-śabda-vācyā ity āha —

**vāyur yamo'gnir varuṇaḥ śasāṅkaḥ
prajāpatis tvam prapitāmahaś ca |
namo namas te'stu sahasra-kṛtvah
punaś ca bhūyo'pi namo namas te ||39||**

sarveṣāṁ prapitāmahas tvam eva, pitāmahādayaś ca | sarveṣāṁ prajānāṁ pitarāḥ prajāpatayaḥ
prajāpatīnāṁ pitā hiraṇyagarbhaḥ prajānāṁ pitāmahaḥ, hiraṇyagarbhasyāpi pitā tvam

prajānām prapitāmahaḥ | pitāmahādīnām ātmatayā tat-tac-chabda-vācyas tvam evety
arthaḥ ||11.39||

--o)0(o--

atyadbhūtākāraṁ bhagavantam dr̥ṣṭvā harṣotphulla-nayano'tyanta-sādhvasāvanataḥ sarvato
namaskaroti —

namaḥ purastād atha pṛṣṭhataḥ te
namo'stu te sarvata eva sarva |
ananta-vīryāmita-vikramas tvam
sarvaṁ samāpnoṣi tato'si sarvaḥ ||40||

ananta-vīryāmita-vikramas tvam sarvaṁ ātmatayā samāpnoṣi tataḥ sarvo'si | yatas tvam
sarvaṁ cid-acid-vastu-jātam ātmatayā samāpnoṣi | ataḥ sarvasya cid-acid-vastu-jātasya tvac-
charīratayā tvat-prakāratvāt sarva-prakāras tvam eva sarva-śabda-vācyo'sīty arthaḥ | **tvam
akṣaram sad asat** [Gītā 11.37] **vāyur yamo'gniḥ** [Gītā 11.39] ity-ādi-sarva-sāmānādhikaraṇya-
nirdeśasyātmatayā vyāptir eva hetur iti suvyaktam uktam | **tvayā tataṁ viśvam ananta-rūpa**
[Gītā 11.38] sarvaṁ samāpnoṣi tato'si sarvaḥ iti ca ||11.40||

--o)0(o--

sakheti matvā prasabham yad uktam
he kṛṣṇa he yādava he sakheti |
ajānatā mahimānaṁ tavedaṁ
mayā pramādāt praṇayena vāpi ||41||

yac cāvahāsārtham asatkṛto'si
vihāra-śayyāsana-bhojaneṣu |
eko'tha vāpy acyuta tat-samakṣam
tat kṣāmaye tvām aham aprameyam ||42||

tavānanta-vīryatvāmita-vikramatva-sarvāntar-ātmatva-sraṣṭṛtvādiko yo mahimā tam imam
ajānatayā mayā pramādān mohāt praṇayena cira-paricayena vā sakheti mama vayasya iti
matvā, he kṛṣṇa he yādava he sakhe ! iti tvayi prasabham vinayāpetam yad uktam yac ca
parihāsārtham sarvadaiva sat-kārārhas tvam asatkṛto'si, vihāra-śayyāsana-bhojaneṣu ca saha-
kṛteṣv ekānte vā samakṣam vā yad asatkṛto'si, tat sarvaṁ tvām aprameyam aham kṣāmaye
||11.41-42||

--o)0(o--

pitāsi lokasya carācarasya
tvam asya pūjyaś ca gurur garīyān |
na tvat-samo'sty abhyadhikaḥ kuto'nyo
loka-traye'py apratima-prabhāva ||43||

apratima-prabhāvas tvam asya sarvasya carācarasya lokasya pitā asy asya lokasya guruś cāsi |
atas tvam asya carācarasya lokasya garīyān pūjyatamaḥ | na tvat-samo'sty abhyadhikaḥ
kuto'nyaḥ | loka-traye'pi tvad-anyaḥ kāruṇyādīnā kenāpi guṇena na tvat-samo'sti
kuto'bhyadhikaḥ ||11.43||

--o)0(o--

yasmāt tvam sarvasya pitā pūjyatamo guruś ca kāruṇyādi-guṇaiś ca sarvādhiko'si —

**tasmāt praṇamya praṇidhāya kāyam
prasādaye tvām aham īsam īdyam |
piteva putrasya sakheva sakhyuḥ
priyaḥ priyāyārhasi deva soḍhum ||44||**

tasmāt tvām īsam īdyam praṇamya praṇidhāya ca kāyam prasādaye | yathā kṛtāparādhasyāpi
putrasya yathā ca sakhyuḥ praṇāma-pūrvakam prārthitaḥ pitā sakhā vā prasīdati, tathā tvām
parama-kāruṇikaḥ priyaḥ priyāya me sarvaṁ soḍhum arhasi ||11.44||

--o)0(o--

**adṛṣṭa-pūrvam hr̥ṣito'smi dṛṣṭvā
bhayena ca pravayathitaṁ mano me |
tad eva me darśaya deva rūpaṁ
prasīda deveśa jagan-nivāsa ||45||**

adṛṣṭa-pūrvam atyadbhutam atyugraṁ ca tava rūpaṁ dṛṣṭvā hr̥ṣito'smi pṛito'smi, bhayena
pravayathitaṁ ca me manaḥ, atas tad eva tava suprasannaṁ rūpaṁ me darśaya | prasīda deveśa
jagan-nivāsa mayi prasādaṁ kuru devānām brahmādīnām api īsa nikhila-jagad-āśraya-
bhūta ||11.45||

--o)0(o--

**kirīṭinaṁ gadinam cakra-hastam
icchāmi tvām draṣṭum aham tathaiva |
tenaiva rūpeṇa catur-bhujena
sahasra-bāho bhava viśva-mūrte ||46||**

tathaiva pūrvavat kirīṭinaṁ gadinam cakra-hastam tvām draṣṭum icchāmi, atas tenaiva pūrva-
siddhena catur-bhujena rūpeṇa yukto bhava sahasra-bāho viśva-mūrte idānīm sahasra-
bāhutvena viśva-śarīratvena dṛṣyamāna-rūpas tvām tenaiva rūpeṇa yukto bhavety
arthaḥ ||11.46||

--o)0(o--

śrī-bhagavān uvāca –

mayā prasannena tavārjunedaṁ
rūpaṁ paraṁ darśitam ātma-yogāt |
tejo-mayaṁ viśvam anantam
ādyam yan me tvad-anyaena na dr̥ṣṭa-pūrvam ||47||

yat me tejo-mayaṁ tejo-rāśim viśvam sarvātma-bhūtam anantam anta-rahitam |
pradarśanārtham idam, ādi-madhyānta-rahitam | ādyam mad-vyatirikṭasya kṛtsnasya ādi-
bhūtam tvad-anyaena kenāpi na dr̥ṣṭa-pūrvam rūpaṁ tad idam prasannena mayā mad-
bhaktāya te darśitam ātma-yogād ātmanaḥ satya-saṁkalpatva-yogāt ||11.47||

--o)0(o--

ananya-bhakti-vyatirikṭaiḥ sarvair apy upāyair yathāvad avasthito'ham draṣṭum na śakya ity
āha —

na veda yajñādhyayanair na dānair
na ca kriyābhir na tapobhir ugraiḥ |
evam-rūpaḥ śakya aham nṛ-loke
draṣṭum tvad-anyaena kuru-pravīra ||48||

evam-rūpo yathāvasthito'ham mayi bhakti-matas tvatto'nyenaikāntikātyantika-bhakti-
rahitena kenāpi puruṣeṇa kevalair veda-yajñādibhir draṣṭum na śakyaḥ ||11.48||

--o)0(o--

mā te vyathā mā ca vimūḍha-bhāvo
dr̥ṣṭvā rūpaṁ ghoram idṛṅ mamedam |
vyapeta-bhīḥ prīta-manāḥ punas tvam
tad eva me rūpaṁ idam prapaśya ||49||

idṛśa-ghora-rūpa-darśanena te yā vyathā, yaś ca vimūḍha-bhāvo vartate, tad ubhayaṁ mā
bhūt, tvayābhyaṣṭa-pūrvam eva saumya-rūpaṁ darśayāmi, tad evedaṁ mama rūpaṁ
prapaśya ||11.49||

--o)0(o--

saṁjaya uvāca –

ity arjunaṁ vāsudevas tathoktvā
svakaṁ rūpaṁ darśayām āsa bhūyaḥ |
āśvāsayām āsa ca bhītam enaṁ
bhūtvā punaḥ saumya-vapur mahātmā ||50||

evam pāṇḍu-tanayaṁ bhagavān vasudeva-sūnur uktvā bhūyaḥ svakīyam eva catur-bhuja-rūpaṁ darśayāmāsa, aparicita-svarūpa-darśanena bhītam evam punar api paricita-saumya-vapur bhūtvā āśvāsayāmāsa ca, mahātmā satya-saṁkalpaḥ |

asya sarveśvarasya parama-puruṣasya parasya brahmaṇo jagad-upakṛti-martyasya vasudeva-sūnoś catur-bhujam eva svakīyaṁ rūpam kaṁsād bhīta-vasudeva-prārthanena ā-kaṁsa-vadhāt pūrvaṁ bhujā-dvayam upasaṁhṛtaṁ paścād āviṣkṛtaṁ ca |

jāto'si deva-deveśa śaṅkha-cakra-gadādhara |
divya-rūpaṁ idaṁ deva prasādenopasaṁhara || [ViP 5.3.10]
upasaṁhara viśvātman rūpaṁ etac catur-bhujam || [ViP 5.3.13] iti hi prārthitam |

śiśupālayāpi dviṣato'navarata-bhāvanā-viṣayaṁ catur-bhujam eva vasudeva-sūno rūpam udāra-pīvara catur-bāhuṁ śaṅkha-cakra-gadādharam [ViP 4.15.10] iti | ataḥ pārthenātra tenaiva rūpeṇa catur-bhujena [Gītā 11.46] ity ucyate ||11.50||

--o)0(o--

arjuna uvāca –

dr̥ṣṭvedaṁ mānuṣaṁ rūpaṁ tava saumyaṁ janārdana |
idānīm asmi saṁvṛttaḥ sa-cetāḥ prakṛtiṁ gataḥ ||51||

anavadhikātiśaya-saundarya-saukumārya-lāvaṇyādi-yuktaṁ tavaivāsādhāraṇaṁ manuṣyatva-saṁsthāna-saṁsthitam atisaumyaṁ idaṁ tava rūpaṁ dr̥ṣṭvā sa-cetāḥ saṁvṛtto'smi, prakṛtiṁ gataś ca ||11.51||

--o)0(o--

śrī-bhagavān uvāca –

sudurdarśam idaṁ rūpaṁ dr̥ṣṭavān asi yan mama |
devā apy asya rūpasya nityaṁ darśana-kāṅkṣiṇaḥ ||52||

mamedarṁ sarvasya prasāsane'vasthitaṁ sarvāśrayaṁ sarva-kāraṇa-bhūtaṁ rūpaṁ yat dr̥ṣṭavān asi, tat sudurdarśo na kenāpi draṣṭuṁ śakyam | asya rūpasya devā api nityaṁ darśana-kāṅkṣiṇaḥ, na tu dr̥ṣṭavantaḥ ||11.52||

--o)0(o--

kutaḥ ? ity atrāha —

nāhaṁ vedair na tapasā na dānena na cejyayā |
śakya evaṁ-vidho draṣṭuṁ dr̥ṣṭavān asi mām yathā ||53||
bhaktyā tv ananyayā śakya aham evaṁ-vidho'rjuna |
jñātuṁ draṣṭuṁ ca tattvena praveṣṭuṁ ca paramtapa ||54||

vedair adhyāpana-pravacanādhyayana-śravaṇa-japa-viṣayair yāga-dāna-homa-tapobhīś ca mad-bhakti-rahitaiḥ kevalair yathāvad avasthito'ham draṣṭum na śakyaḥ | ananyayā tu bhaktyā tattvataḥ śāstrair jñātum tattvataḥ sāksāt-kartum tattvataḥ praveṣṭum ca śakyaḥ | tathā ca śrutiḥ –

nāyam ātmā pravacanena labhyo
na medhayā na bahunā śrutena |
yam evaiṣa vṛṇute tena labhyas
tasyaiṣa ātmā vivṛṇute tanūm svām | [KāthU 2.23] iti ||11.53-54||

--o)0(o--

mat-karma-kṛn mat-paramo mad-bhaktaḥ saṅga-varjitaḥ |
nirvairaḥ sarva-bhūteṣu yaḥ sa mām eti pāṇḍava ||55||

vedādhyayanādīni sarvāṇi karmāṇi mad-ārādhana-rūpāṇīti yaḥ karoti sa mat-karma-kṛt | mat-paramaḥ – sarveṣām ārambhāṇām aham eva paramoddeśyo yasya sa mat-paramaḥ | mad-bhaktaḥ – atyartha-mat-priyatvena mat-kīrtana-stuti-dhyānārcana-praṇāmādibhir vinātma-dhāraṇam alabhamāno mad-eka-prayojanatayā yaḥ satataṁ tāni karoti sa mad-bhaktaḥ |

saṅga-varjitaḥ – mad-eka-priyatvenetara-saṅgam asahamāno nirvairaḥ sarva-bhūteṣu – mat-saṁśleṣa-viyogaika-sukha-duḥkha-svabhāvatvāt sva-duḥkhasya svāparādha-nimittatvānusandhānāc ca sarva-bhūtānām parama-puruṣa-para-tantratvānusandhānāc ca sarva-bhūteṣu vaira-nimittābhāvāt teṣu nirvairaḥ | ya evaṁ-bhūtaḥ sa mām eti, mām yathāvad avasthitaṁ prāpnoti | nirastāvidyādy-aśeṣa-doṣa-gandho mad-ekānubhavo bhavatīty arthaḥ ||11.55||

iti śrī-rāmānujācārya-kṛta-śrīmad-bhagavad-gītā-bhāṣye ekādaśo'dhyāyaḥ ||11||